

Mark de Vries

Reflexieve constructies en ergativiteit

Een speurtocht naar de syntaxis van wederkerendheid in het Nederlands, Heerlens en Frans

Samenvatting

Teneinde meer te weten te komen over de syntaxis van reflexieve constructies onderwerp ik verschillende types in drie talen (Nederlands, Heerlens en Frans) aan in totaal tien ergativiteitstests. Het type (*zich*) *breken* is inderdaad ergatief; *zich schamen* en *zich verdedigen* geven schijnbaar tegenstrijdige uitkomsten. Mijn stelling is dat deze laatste twee in geen van de drie talen ergatief zijn. Andere invloeden zoals een mogelijke ondervinder-rol van het subject en onbetrouwbare tests verklaren de verwarring. Tenslotte speculeer ik over de mogelijkheid dat *zich* een (direct) object is in het Nederlands, maar (vaak) een aspectueel hoofd in het Frans. Het Heerlens heeft beide mogelijkheden en neemt dus een tussenpositie in.

1 Introductie*

Het wederkerend voornaamwoord *zich* is een raadselachtig iets. In de literatuur is geen eenduidig antwoord te vinden op fundamentele vragen als: *wat betekent 'zich'?* en *wat is de syntactische status ervan?*

Zich kent verscheidene gebruiksmogelijkheden; zie bv. (1). In alle gevallen heeft *zich* objectieve casus, hoewel het een thematisch subject kan zijn in een AcI-constructie (1e). Overal kan contrastief *–zelf* aan *zich* worden toegevoegd.

(1) a	<i>Zij keek [achter zich].</i>	e	<i>Zij zag [zich al staan].</i>
b	<i>Zij legde/liet [het achter zich].</i>	f	<i>Zij hoorde [mij op zich schelden].</i>
c	<i>Zij lachte [zich dood].</i>	g	<i>Zij zag [iemand naast zich staan].</i>
d	<i>Zij hoorde/liet [zich prijzen (door hem)].</i>	h	<i>Zij achtte [mij van zich afhankelijk].</i>

In (1) is de functie van *zich* reflexief en neemt het duidelijk een argumentpositie in – hetzij van een werkwoord, voorzetsel of adjectief. Volgens de Bindingstheorie (zie o.a. De Vries (1998) en de referenties aldaar) geldt in hoofdzaak het volgende:

- i) het antecedent moet in dezelfde finiete deelzin staan als *zich*;
- ii) het antecedent moet *zich* c-commanderen (d.w.z. eraan voorafgaan en niet ingebed zijn);
- iii) het antecedent mag geen co-argument van *zich* zijn.

De distributie en de betekenis van *zich* zijn dus volstrekt voorspelbaar in (1).

Problematischer zijn echter de volgende voorbeelden, waarin conditie (iii) geschonden lijkt te worden en/of de functie niet duidelijk is:

(2) a	<i>Zij vergiste zich.</i>	[verplicht reflexief]
b	<i>Zij verdedigde zich.</i>	[toevallig reflexief]

Ook wordt *zich* in een aantal Zuid-Limburgse dialecten gebruikt op een manier die sterk lijkt op Franse zinsneden met *se*. (Voor reflexieve middelconstructies: zie ook Cornips, deze bundel.)

* Dit artikel is tot stand gekomen na een trimester van nauwe samenwerking met Jasper Roodenburg. Heerlense en Franse data zijn grotendeels ontleend aan het werk van Leonie Cornips en Aafke Hulk (zie o.a. bibliografie).

- (3) [Heerlens] *De tak breekt zich.* (in Nederlandse spelling)
 [Frans] *La branche se casse.*¹
 [NL] *De tak breekt.*

Van de constructies in (3) wordt aangenomen dat ze ergatief zijn – zie bv. Cornips & Hulk (1996). Dat lost het probleem m.b.t. conditie (iii) van de Bindingstheorie op: ergatieve constructies hebben geen syntactisch object; *zich* is dan geen object in (3) (maar wat wel?) en dus geen coargument van het subject. Vele zaken zijn echter nog onduidelijk:

- Wat voegt *zich* aan de betekenis van de zin toe in (2) en (3)?
- Zijn de constructies in (2) ook ergatief?
- Wat is het verband tussen *zich* in (1), (2) en (3)? En met *se*?

In het vervolg van dit stuk richt ik me op de ergativiteitskwestie, die een centrale rol lijkt te spelen.

2 Ergativiteitstests

Ergativiteit wil zeggen dat het syntactisch subject in feite een thematisch object is. Voorbeelden zijn *hij arriveerde* en *het glas brak*.² Er zijn verschillende tests die de intuïtie kunnen ondersteunen bij het vaststellen van mogelijke ergativiteit van een constructie. Hieronder zal ik deze proeven kort bespreken en toepassen op reflexieve constructies. Het zal blijken dat de resultaten verre van eenduidig zijn.

I HULPWERKWOORD

De bekendste ergativiteitstest is de selectie van het hulpwerkwoord. Ergatieve werkwoorden kiezen *zijn*, andere *hebben*: *hij is gearriveerd*; *hij heeft gelachen*. *Zich*-constructies leveren het volgende beeld op:

(4) N	Hij heeft zich vergist/gewassen.	De tak is gebroken.
F	Il s'est trompé/lavé.	La branche s'est cassée.
H	Hij heeft zich vergist/gewassen.	De tak heeft zich gebroken. ³ / De tak is gebroken.

Het lijkt erop dat de Nederlandse en Heerlense reflexieve zinnen niet ergatief zijn, maar de Franse wel. Deze conclusie is echter voorbarig. Broekhuis (1992:H5) beargumenteert dat er verschillende klassen imperfectieve ergatieven zijn die *hebben* selecteren, namelijk (i) onaccusatieven van het type *liggen*, *branden*, *drijven*; (ii) sommige DAT-NOM-werkwoorden zoals *aanstaan*, *betamen*, *mishagen*; (iii) ACC-NOM-werkwoorden (d.w.z. causatieve psychologische ww.) als *ergeren*, *verbazen*. Selectie van het hulpwerkwoord *zijn* is dus een voldoende maar geen noodzakelijke voorwaarde voor ergativiteit.

¹ Naast *se casser* komt ook *casser* voor. Dat is hier niet van belang.

² Ter verdere illustratie: een selectie uit de verzameling van enkele honderden ergatieve werkwoorden is *gaan*, *weggaan*, *doodgaan*, *vergaan*, *sterven*, *komen*, *aankomen*, *ontkomen*, *vertrekken*, *groeien*, *vallen*, *bestaan*, *verschijnen*, *verjaren*, *verongelukken*, *verzuren*, *verdwalen*, *ontkiemen*, *ontplofften*. Speciale gevallen zijn ergatieve werkwoorden die ook een transitieve variant kennen. De bekendste voorbeelden zijn *breken*, *koken*, *oplossen*, *smelten*, *buigen*, *veranderen*, *bewegen*, *genezen*; maar er zijn er nog meer, getuige werkwoorden als *bevrozen*, *ontdooien*, *verslijten*, *kaatsen*, *rollen*, *draaien*, *verdampen*, *ioniseren*, *(ont)kristalliseren*, *(de)magnetiseren*, *veramerikaniseren*, *vertrossen*. Ook zijn er transitieve werkwoorden die een reflexieve variant kennen: *(zich) verspreiden*, *(zich) wijzigen*, *(zich) herhalen*, *(zich) bewegen*, *(zich) ontwikkelen*, *(zich) veranderen*. Verderop zal blijken dat deze *niet* ergatief zijn.

³ Er is echter voorkeur voor de tegenwoordige tijd.

Ook in het Frans zijn er uitzonderingen, bijvoorbeeld *avoir disparu/coulé* ‘zijn verdwenen/gezonken’. Omgekeerd zijn er transitief reflexieve constructies, zoals *les soldats se sont réunis* ‘de soldaten hebben zich verzameld’, *il s’ est frappé* ‘hij heeft zichzelf geslagen’ en *Jean et Marie se sont embrassés* ‘J. en M. hebben elkaar omhelsd’, waarvoor een ergatieve analyse niet plausibel is. Selectie van *zijn* is daarom in het Frans zelfs geen voldoende voorwaarde voor ergativiteit. De resultaten in (4) zeggen dus niet zo veel.

II ONPERSOONLIJKE PASSIVISERING

Ergatieven kunnen niet in (onpersoonlijke) passieve vorm voorkomen. Voorbeelden: *er wordt gelachen*, *het huis wordt gebouwd*, *er wordt (een huis) gebouwd* tegenover **er wordt gearriveerd*, **er wordt gedreven/gevallen/verbaasd*. Zie nu (5).

(5)	N	* Er wordt zich gewassen/verdedigd.	* Er wordt zich vergist.
	H	Er wordt zich gewassen.	* Er wordt zich vergist/gebroken.
	F	* Il s’ est lavé/défendu.	* Il s’ est trompé/cassé.

In het Heerlens vertoont *zich* een splitsing tussen de toevallige en verplichte reflexieve constructies. Volgens Cornips & Hulk (1996) zijn de eerste dan ook transitief en de laatste ergatief. Volgens dezelfde redenering zouden de Nederlandse data in (5) alle ergatief zijn, net als de Franse.⁴ Dat is echter in tegenspraak met andere resultaten. Er zijn nu drie mogelijkheden. (i) Deze test heeft gelijk en het Heerlens verschilt van zowel het Nederlands als het Frans. (ii) De test werkt alleen in het Heerlens goed. (iii) De proef is onbetrouwbaar. (Ik houd het op het laatste; zie verder §3.)

III STILISTISCHE INVERSIE EN DE PRESENTATIEF

In het Frans lijken de presentatief en stilistische inversie op ergativiteit te duiden voor reflexieve constructies – zie respectievelijk (6a) en (6b).

(6)	F	a	Il est arrivé un homme.
‘Er is een man aangekomen.’
Il s’ est cassé une branche.
‘Er is een tak gebroken.’	* Il lave une voiture quelqu’ un
‘Er wast iemand een auto.’
Il se lave quelqu’ un.
‘Er wast zich iemand.’
		b	Je me demande quand {partira ton ami}/{*achètera Paul la maison}.
‘Ik vraag me af wanneer {jouw vriend zal vertrekken}/{Paul het huis zal kopen}.’
Je me demande comment s’ estasé Paul}.
‘Ik vraag me af hoe Paul zich heeft geschoren.’	

Dit is echter geen terechte conclusie. Stilistische inversie is namelijk ook mogelijk met intransitieve onergatieven, bv. *je me demande quand a téléphoné ton ami*. Tevens is de presentatief goed: *il dort un chat au coin de la cheminée* ‘er slaapt een kat op de hoek van de schoorsteen’; *il a téléphoné un homme* (Hulk, Sleeman, p.c., al gaat dit mogelijk tegen normatief gebruik in). Ergativiteit kan dus niet aangetoond worden (contra Roodenburg (1999))⁵. Wel volgt uit de data dat *se* geen direct-objectpositie kan bezetten. Zie verder §4.

IV PARTICIPIUM/ADJECTIEF-CONVERSIE

Een participium kan als adjectief gebruikt worden bij het equivalent van een object in een zin, nooit bij het equivalent van een subject; bv. *Job leest een boek* → *het gelezen boek*, **de gelezen*

⁴ In het Frans zijn de zinnen *il s’ est lavé un homme* en *il s’ est cassé une branche* weliswaar grammaticaal, maar deze kunnen alleen in actieve zin geïnterpreteerd worden (dus niet passief): ‘er {heeft zich/*wordt} een man gewassen’, ‘er is/*wordt een tak gebroken’. Overigens kennen intransitieve onergatieven ook geen onpersoonlijke passieve vorm; in plaats van *il est dansé* ‘er wordt gedanst’ zegt men *on danse* ‘men danst’.

⁵ Over de *croire*+infinitief-test heb ik tegenstrijdige oordelen vernomen; daarom blijft die hier onbesproken.

Job. Het blijkt dat ergatieven sporen met objecten, in tegenstelling tot intransitief onergatieven: *het gebroken glas, de gearriveerde gast; *de gerende/gesprongen man*. Wat gebeurt er met reflexieve zinnen?

(7)	N	het (*zich) gewassen kind	* de (zich) vergiste man	de gebroken tak
	H	het (*zich) gewassen kind	* de (zich) vergiste man	de (zich) gebroken tak
	F	l' enfant (*se) lavé	* l' homme (se) trompé	la branche (*se) cassée

**Het zich gewassen kind* in de eerste kolom in (7) duidt er volgens Cornips & Hulk (1996) op dat *zich wassen* transitief is. Dat is echter niet onmiddellijk zeker, aangezien het mogelijk ergatieve **de zich vergiste man* (kolom 2) ook niet correct is.

Zeer interessante voorbeelden zijn de Heerlense NP's *de zich gebroken tak* en *het zich gebogen riet*. Deze lijken alleen zinvol interpreteerbaar als ze ergatief zijn. *Zich* is dan geen direct object. Indien dat correct is, blijft onduidelijk waarom (H) **de zich vergiste man* niet grammaticaal is, tenzij *zich vergissen* transitief is. Verder gedraagt het Frans zich niet zoals het Heerlens, maar dat is wellicht verklaarbaar door de generalisatie dat het romaanse *se-clitic* aan een werkwoord gehecht moet worden, in tegenstelling tot de germaanse vorm *zich*.

Ook van de vierde test moet gezegd worden dat deze opmerkelijke, maar misschien onjuiste resultaten oplevert met betrekking tot reflexieve constructies.

V NOMINALISERING

Gelieerd aan de vorige test is de mogelijkheid tot nominalisering van een werkwoord. Wanneer men dit doet kan een object of een ergatief subject als *van*-complement worden toegevoegd. Dat kan niet met een thematisch subject (afgezien van een marginale genitief-interpretatie als in *het zingen van Job is waardeloos*).

(8)	N/H	het zingen/schrijven van een lied	* het zingen/wandelen van Job
		het vertrekken/aankomen van de Sint	* het zich vergissen/ergeren/wassen van Job
		het vallen van de tak	het breken van de tak

Het blijkt dat alle reflexieve constructies zich in het Nederlands gedragen als gewone onergatieven, net als in de vorige test. In het Frans is nominalisering helemaal niet mogelijk. Aan de hand van (7) en (8) verwacht ik dat *het zich breken van de tak* ook kan in het Heerlens. Dat blijkt juist te zijn.

VI VERVANGING DOOR ZICHZELF

Als *zich* de plaats inneemt van het direct object, dan moet vervanging door contrastief *zichzelf* mogelijk zijn. Dit gaat niet op als een constructie ergatief is. Zie (9).

(9)	N	Hij wast zich.	Hij vergist zich.	
		Hij wast zichzelf.	* Hij vergist zichzelf. ⁶	
	F	Marie se lave.	Il se trompe.	La branche se casse.
		M. ne lave qu' elle-même.*	Il ne trompe que lui-même. ⁷	* La branche ne casse qu' elle-même.
	H	Hij wast zich.	Hij vergist zich.	De tak breekt zich.
		(Hij wast zichzelf.) ⁸	(* Hij vergist zichzelf.)	(* De tak breekt zichzelf.)

Deze test bevestigt de ergativiteit van de reflexieve *breken*-constructies. Ook blijkt nu een onderscheid tussen verplicht en toevallig wederkerende zinnen.

⁶ Wel goed is: *hij vergist zich zelf*, in de zin van 'niet ik vergis me, maar hij zelf vergist zich'.

⁷ Met *tromper* in de betekenis van 'bedriegen' is de zin wel goed.

⁸ Voor zover *zichzelf* marginaal in het Heerlens voorkomt, volgt het het patroon van het Nederlands.

VII CAUSATIEF LATEN

Causatief *laten* vereist, anders dan permissief *laten*, een agens als subject van zijn infiniete complement. Daarom kan de infiniete zin niet ergatief zijn, vgl. *zij laat_{perm/caus} hem de afwas doen*; *zij laat_{perm/*caus} hem sterven*; *zij liet_{perm/*caus} het glas vallen*. Vervanging van *laten_{caus}* door *dwingen te* geeft ook een duidelijk resultaat. Vanwege een ruimere betekenis van *faire* werkt de test niet in het Frans.

(10)	N	Moeder laat _{caus} de kinderen zich wassen/*vergissen.	* Moeder laat _{caus} de tak breken.
	H	Moeder laat _{caus} de kinderen zich wassen/*vergissen.	* Moeder laat _{caus} de tak zich breken.

Wat betreft de reflexieve constructies geeft deze test op het eerste gezicht hetzelfde resultaat als de vorige. (Maar zie verder onder IX.)

VIII DOELMATIG CONTROLE-COMPLEMENT

Een doelmatig controle-complement sluit een ergatief hoofdwerkwoord uit: *hij danste om op te vallen*, **hij viel om zich te bezeren*.

(11)	N/H	Hij wast zich om schoon te worden.	* Hij vergist zich om dom te lijken.
	H	* Het kopje brak zich om de mensen te ergeren.	
	F	Il se lave pour être propre.	* Il se trompe pour sembler stupide.
		* Le verre se casse pour ennuyer les gens.	

Hier gedragen de reflexieven zich als ergatieven, behalve de toevallig wederkerende. (Deze conclusie is echter voorbarig; zie verder onder IX.)

IX AGENS-GEORIËNTEERD ADJUNCT

Hetzelfde patroon krijgen we uiteraard met een agens-georiënteerd adjunct; zie (12).

(12)	N	Hij wast zich opzettelijk.	?* Hij vergist zich opzettelijk.	* De tak breekt opzettelijk.
	H	Hij wast zich opzettelijk.	?* Hij vergist zich opzettelijk.	* de tak breekt zich opzettelijk.
	F	Il se lave délibérément.	?* Il se trompe délibérément.	* Le verre se casse délibérément.

Hoewel het bedrieglijke resultaat in de tweede kolom aansluit bij de wijdverbreide opvatting dat verplichte reflexiviteit duidt op een 'inherent' proces dat zich aan de bewuste wil onttrekt, is het niet meer dan een gevolg van de toevallige keuze van het werkwoord. Vele verplicht wederkerende werkwoorden verwoorden wel degelijk een bewust beïnvloedbaar proces, bv. *zich bemoeien met*, *zich uitsloven*, *zich misdragen*, *zich vergrijpen aan*, enzovoort. Dit geldt ook voor vele Franse werkwoorden, bv. *se mêler de* 'zich bemoeien met', *s'enquérir* 'onderzoeken', enz. Al deze werkwoorden zijn combineerbaar met een agens-georiënteerd adjunct (IX) of een doelmatig controle-complement (VIII); ook kunnen ze complement zijn van een causatief *laten*-complement (VII): *om er zelf beter van te worden liet de boef zijn kinderen zich vergrijpen aan de schoolkas*; *de leraar liet de kinderen zich uitsloven*.

De vraag is of er naast verplichte ook toevallig wederkerende werkwoorden zijn die het patroon in (12) schenden. Deze zijn iets moeilijker te vinden, maar ik denk dat de volgende voorbeelden goede kandidaten zijn: *(zich) beklagen*, *(zich) verraden*, *(zich) verbazen*, *(zich) vermaken*, *(zich) vervelen*, *(zich) hervatten*, *(zich) herstellen*, *(zich) herinneren*, *(zich) voltrekken*. In tegenstelling tot *(zich) wassen/verdedigen* zijn deze niet goed te combineren met een agens-georiënteerd adjunct of een doelmatig controle-complement (bv. **hij verbaasde zich expres*).

Helaas moeten we concluderen dat ook de tests VII, VIII en IX, die zo' n duidelijk patroon leken op te leveren, ondeugdelijk zijn om (on)ergativiteit aan te tonen bij reflexieve

constructies. Tenminste, als de gehanteerde driedeling (toevallig en verplicht reflexief, en type *breken*) een coherent beeld op zou moeten leveren. We kunnen op voorhand niet uitsluiten dat ergativiteit dwars door de geledingen heen loopt. In dat geval zijn de tests misschien wel bruikbaar.

X CAUSATIEVE BEPALING

Ergatieve constructies zijn doorgaans verenigbaar met een causatieve bepaling zoals *door toedoen van of onder invloed van*, bv. *de melk verzuurde door toedoen van de hitte; de tak brak onder invloed van de wind; tien mensen stierven door toedoen van een de vreemde ziekte*. Dit is niet mogelijk met transitieven of intransitieve onergatieven, bv. **Wim kookte een ei door toedoen van het vuur; *hij juichte onder invloed van zijn enthousiasme* (wel: *omdat hij enthousiast was*; in dat geval is enthousiasme wel de reden voor zijn actie – *juichen* – maar niet de directe ‘katalysator’). Let wel dat een causatieve bepaling niet verward mag worden met een *door*-bepaling in passieve zinnen, bv. *het eten werd bereid door de kok*.

Reflexieve constructies laten geen causatieve bepaling toe in het Nederlands (hoewel de oordelen moeilijk zijn en enigszins verschillen per context en spreker); zie (13) en (14). Dat duidt erop dat het syntactisch subject ook thematisch subject is. Een ergatieve analyse is dus niet plausibel. Dat betekent niet automatisch dat het subject een agens moet zijn: het kan immers ook een ondervinder-rol hebben (zie §3), zoals bij psychologische werkwoorden als *vrezen*.⁹

- (13) N * Hij verdedigde zich kranig door toedoen van zijn judolessen.
 ?* Hij herstelde zich door toedoen van het water
 ?? Hij vergiste zich onder invloed van de grote spanning.
 * Hij sloofde zich uit door toedoen van de sociale controle.
- (14) N De menigte werd verspreid door de politie. [passief met door-bepaling]
 * De menigte verspreidde zich door toedoen van de politie. [katalysator]
 Het gordijn bewoog (?*zich) _{in_{caus}} de wind.
 ?* Het plan wijzigde zich door toedoen van nieuwe feiten.
 * De magiër veranderde zich in een kikker onder invloed van een toverdrank.
 ?* De benarde situatie herhaalde zich onder invloed van t strategisch onbenul van de generaal.

In het Heerlens geldt ongeveer hetzelfde. Als *zich breken*-constructies ergatief zijn, verwachten we dat (15) acceptabel is, en dat klopt.

- (15) H De tak heeft zich gebroken _{in_{caus}} de orkaan.
 F La branche s' est cassée sous l' effet de l' ouragan.

Volgens Cornips & Hulk (1996) en de referenties aldaar, vereist *sous l' effet dān* het Frans een ergatieve lezing. Een deel van de toevallig reflexieven is daardoor uitgesloten. Het patroon verschilt van het Nederlands.

- (16) F Alfred s' abêtit. [‘ergatief’ of ‘transitie f-reflexief’]
 Alfred s' abêtit sous l' effet de ses lectures. [‘ergatief’]
 ‘Alfred verveelt zich onder invloed van zijn lessen.’
 *Les soldats se sont réunis sous l' effet des granades.
 ‘De soldaten hebben zich verzameld door toedoen van de granaten.’

⁹ Misschien is het derde voorbeeld in (13) marginaal goed, doordat sommige psychologische werkwoorden ook marginaal een causatief adjunct toestaan, bv. *?hij haatte de Russen onder invloed van de propaganda*.

De resultaten van de verschillende tests zijn samengevat in de onderstaande tabel.¹⁰ Een plus duidt op ergativiteit, een min op onergativiteit.

Test	verpl. refl. (<i>zich schamen</i>)			toev. refl. (<i>zich wassen</i>)			type <i>zich breken</i>	
	N	H	F	N	H	F	H	F
I hulpwerkwoord	–	–	+	–	–	+	–	+
II onpers. passief	+	+	+	+	–	+	+	+
III stil. inv. & pres.			?			?		?
IV part/adj conversie	–	–	(–)	–	–	(–)	+	(–)
V nominalisering	–	–		–	–		+	
VI zelf-adjunctie	+	(+)	+	–	(–)	–	(+)	+
VII causatief <i>laten</i>	±	±		±	±		+	
VIII dlm. contr.comp.	±	±	±	±	±	±	+	+
IX agentief adjunct	±	±	±	±	±	±	+	+
X causatieve bep.	–	–	±	–	–	±	+	+

Slechts één zaak is direct met redelijke zekerheid vast te stellen: de reflexieve constructies van het type *zich breken* in het Heerlens en Frans zijn ergatief (evenals de niet-reflexieve variant in het Nederlands).

Anders dan vaak gedacht wordt, is *zelf-adjunctie* de enige test in het Nederlands en Frans die op een mogelijk verschil tussen verplicht en toevallig reflexieve constructies duidt. (In het Heerlens is er ook nog de onpersoonlijke passief.) De tests VII, VIII en IX laten zien dat beide groepen agentieve en niet-agentieve leden bevatten. *Het is dus uitgesloten dat de hele groep verplicht en/of toevallig reflexieve werkwoorden ergatief zou zijn.*

Een mogelijkheid is dat een deel van de reflexieve werkwoorden ergatief is en een ander deel niet. In dat geval blijft echter onduidelijk waarom deze groepen zich wel intern uniform gedragen met betrekking tot test I t/m VI (en voor N/H: X). Daarom verdient de laatst overgebleven mogelijkheid voornamelijk het voordeel van de twijfel: *reflexieve werkwoorden zijn niet ergatief.*

3 Ondervinder-subjecten

Hoewel uitgesloten is dat de hele groep verplicht en/of toevallig reflexieve werkwoorden ergatief zou zijn, is de tegenovergestelde veronderstelling niet in tegenspraak met de resultaten in VII, VIII en IX, om de simpele reden dat niet elk subject een agens hoeft te zijn. Mijn stelling is daarom de volgende:

- (17) *Wederkerende constructies (hetzij toevallig (TW) of verplicht (VW)) zijn onergatief in het Nederlands, Heerlens en Frans, behalve die van het type zich breken.*

Al naar gelang de betekenis van het werkwoord heeft het onderwerp een rol als agens (bv. bij *zich wassen_{TW}*, *zich misdragen_{VW}*) of een andere rol. Een mogelijkheid is de zogenaamde ondervinder-rol zoals die ook voorkomt bij psychologische werkwoorden als *vrezen*, *haten*, *houden van*, *lijden*, *merken*. Het onderwerp van *zich schamen_{VW}* of *zich verbazen_{TW}* heeft ook zo'n ondervindende rol. Zowel in de groep verplicht wederkerende werkwoorden als in de groep toevallig wederkerende werkwoorden zijn er ondervinder- en agens-subjecten. Dat is een

¹⁰ Voor de compleetheid: een laatste ergativiteitstest is *subject-object-permutatie* (zie Broekhuis (1992:H5) en de referenties aldaar), maar die is hier niet relevant omdat er geen reflexieve permuterende werkwoorden zijn.

belangrijke constatering, want het feit dat het kanonieke TW-werkwoord *zich wassen* agentief is en het kanonieke VW-werkwoord *zich schamen* juist niet, leidt tot een dwaalspoor.

Ondervinder-subjecten zijn onverenigbaar met agens-georiënteerde adjuncten, doelmatige controle-complementen en causatief *laten*-complementen: **hij vreesde mij expres*, enz. Dat verklaart rechtstreeks de wisselende resultaten onder VII, VIII en IX. Selecteert het betreffende werkwoord een agens-subject, dan is zo'n complement of adjunct toelaatbaar; selecteert het een ondervinder-subject, dan niet. Mogelijke reflexiviteit van het werkwoord doet er niet toe.

Hoe staat het met de andere besproken eigenschappen in het licht van bovenstaande opvattingen?

I – Hulpwerkwoord. Het Nederlands selecteert *hebben* voor niet-ergatieven, ook bij ondervinder-subjecten, bv. *hij heeft geleden/gehaat/gevreesd*. (N.B. 'onergatief → hebben', maar niet omgekeerd.) Dus voorspellen we terecht ook *hebben* bij reflexieven (*hij heeft zich geschaamd/gewassen*). Het Frans vervoegt bijna alle reflexieve constructies met *être*, ook de aantoonbaar transitieve, zoals gezegd, bv. *ils se sont embrassés*. Het verband 'ergatief → être' is niet omkeerbaar. Daarom is de uitkomst van test I slechts schijnbaar tegenbewijs voor (17). Ook het Heerlense ergatieve *de tak heeft zich gebroken* lijkt merkwaardig, maar is niet automatische contra-evidentie, aangezien 'ergatief → zijn' lang niet altijd opgaat (bv. *het heeft gebrand, het heeft hem mishaagd*).

II – Onpersoonlijke passief. Test II lijkt op ergativiteit te duiden. Ten onrechte: er valt nogal wat op af te dingen. Ten eerste biedt de veronderstelling m.b.t. ondervinder-subjecten gedeeltelijk uitkomst. Immers, niet-reflexieve werkwoorden met een ondervinder-subject laten doorgaans ook geen passief toe: *?*er wordt gehaat/geleden/gemerkt dat... (door Job)*, *?*er worden wolven gevreesd (door de Veluwenaren)*. Ten tweede geldt voor *er* het bekende definitieffect: *er* vervangt alleen indefiniëte NP's als voorlopig onderwerp: **Er wordt zich geschaamd/verdedigd* is alleen daarom al onmogelijk: het voornaamwoord *zich* is net zo definitief als *het* in *er wordt iets/*het bekeken*.¹¹ Omzetting naar een gewone passief is geen mogelijke oplossing: *zich* moet als anafoor immers gebonden worden: **zich wordt geschaamd/verdedigd* (vergelijk *het wordt bekeken*). Een andere mogelijke optie is het weglaten van het thema, als dat tenminste toegestaan is (vgl. *er wordt (soep) gekookt*). Zoals voorspeld kan dat inderdaad met toevallig reflexieve constructies: *er werd fanatiek verdedigd/gewassen (door de Romeinen)*. Een volgende interessante voorspelling is dat dit niet lukt met TW-werkwoorden die een ondervinder-subject hebben (in de reflexieve betekenis): **er werd verveeld/beklaagd (door Joep)*.

III – Stilistische inversie en de presentatief. In deze contexten zijn onergatieve intransitieven mogelijk, dus er is geen tegenspraak met stelling (17).

IV – Participium/adjectief-conversie en V – Nominalisering. De testresultaten zijn in overeenstemming met (17): een onderliggend subject draagt nooit een participium en kan geen N-complement zijn; een onderliggend object wel.

VI – *Zelf*-adjunctie. Waarom verdraagt een TW-werkwoord een contrastief *zelf*-adjunct, maar een VW-werkwoord niet? Het antwoord is vanzelfsprekend: er is in het geheel geen contrast denkbaar bij VW. Men kan eenvoudigweg niet een ander vergissen of schamen. Als de betekenis van het werkwoord dit wel toeliet, zou het per definitie toevallig wederkerend zijn. Men kan zich wassen, maar ook een ander wassen; wil men het eerste contrastief benadrukken, dan wast men *zichzelf*. Met andere woorden: een relatie is *reflexief, irreflexief* of *non-reflexief*; alleen in het laatste geval is rolverwarring mogelijk – dus contrast denkbaar d.m.v. *-zelf*.

Merk op dat uit een mogelijk contrast bij TW volgt dat ergativiteit onwaarschijnlijk is, maar dat het omgekeerde niet geldt voor VW (m.a.w. 'geen *-zelf* → ergatief' is geen zinvolle redenering).

¹¹ Het Heerlense *er wordt zich gewassen* blijft in dit verband merkwaardig, aangezien deze zin een regelrechte schending van het definitieffect inhoudt.

X – Causatieve bepaling. De resultaten zijn in overeenstemming met (17), behalve enkele Franse TW-zinnen. Zribi-Hertz (p.c. via Roodenburg) merkt echter op dat *sous l' effet de* niet samengaat met transitieve constructies, maar wel met sommige intransitieve onergatieve werkwoorden, bv. *la branche a cassé sous l' effet du vent*. Dat betekent dat ook een zin als *Alfred s' abêtit sous l' effet de ses lectures* (16) niet noodzakelijkerwijs ergatief is, en dus geen tegenvoorbeeld voor (17).

4 Slot: wat is zich?

Ik heb laten zien dat de hypothese dat (een deel van) de wederkerende werkwoorden in het Nederlands, Heerlens en Frans ergatief zou zijn niet houdbaar is – afgezien van het speciale type *zich breken*. Integendeel, de diffuse testresultaten zijn het best te verklaren aan de hand van het idee dat deze werkwoorden onergatief zijn. Bovendien spelen andere eigenschappen mee, zoals een mogelijke ondervinderrol van het subject.

De ironie wil dat, hoewel de ergativiteitskwestie verduidelijkt is en de status van de 'uitzonderlijke' constructies in (3) iets helderder is geworden, de basisvragen uit de inleiding nog nauwelijks beantwoord zijn: wat is *zich* in TW- en VW-constructies? In deze laatste paragraaf wil ik een indicatie geven van de richting waarin m.i. de antwoorden gezocht moeten worden.

Dat reflexieve werkwoorden onergatief zijn betekent niet automatisch dat ze dan transitief zijn. Beschouw nogmaals de Heerlense en Franse zinnen als *de tak breekt zich*. Van deze constructies is aangetoond dat ze wel degelijk ergatief zijn. *De tak* neemt dus onderliggend de DO-positie in: het is een thematisch object. Daardoor kan *zich* niet het direct object zijn. Wat is het dan wel? Cornips & Hulk (1996/1999) nemen aan dat *zich* hier een aspectueel hoofd is, dat de mogelijke transitie die het werkwoord kan uitdrukken benadrukt. Zo is (H) *hij eet zich een appel* = (N) *hij eet een appel op*. Het voornaamwoord *zich* kan dus op twee manieren gebruikt worden: i) *zich* als reflexief object; ii) *zich* als aspectueel hoofd.

In ergatieve constructies en middelconstructies is de DO-plaats al bezet of niet aanwezig. *Zich* als reflexief object is dus uitgesloten. In het Heerlens en Frans kan men *zich* dan nog met de tweede gebruiksmogelijkheid inzetten; in het Standaardnederlands is dat kennelijk niet mogelijk. Misschien heeft dat te maken met het feit dat de clitic-status van *zich* in het Nederlands minder duidelijk is dan in het Frans.

Naar aanleiding van de causatieve bepaling *sous l' effet de* in het Frans is hierboven al gesuggereerd dat het verschil tussen de transitief-reflexieve en de intransitief-reflexieve lezing (in de literatuur abusievelijk 'ergatieve' lezing genoemd) samen zou kunnen hangen met de aanwezigheid van een direct object. In het eerste geval neemt *se* de plaats in van het direct object. Dit lijkt vrij duidelijk.¹² In het tweede geval is *se* misschien geen object; de functie is dan niet duidelijk reflexief. Dat geldt dus voor alle VW-werkwoorden, maar misschien ook voor het ongemarkeerde gebruik van TW. (In hoeverre de aard van het TW-werkwoord meespeelt is me nog niet duidelijk.) Het idee dat *se* in deze gevallen geen direct object is, lijkt een vrij algemeen aanvaard standpunt – zie ook Roodenburg (1999) en de referenties daar. *Se* zou een markeerder zijn van het proces waarbij de DO-rol opgeslokt wordt. Dat klinkt echter nogal vaag. De identificatie van *se* in de onderhavige gevallen als bv. een aspectueel hoofd (een extrapolatie van Cornips & Hulks werk) is dan ook zeer welkom, maar de nodige studie is hier nog vereist.¹³ Helaas is de argumentatie voor *se* als non-argument voor een belangrijk deel

¹² In tegenstelling tot *zich* in het Nederlands kan *se* niet als prepositioneel object worden gebruikt. De oorzaak is dat *se* clitic-verplaatsing naar het werkwoord moet ondergaan.

¹³ Een alternatieve aanpak vindt men in Rooryck & Vanden Wyngaerd (1997). Zij zien *zich* als een temporele operator.

gebaseerd op de beschreven ergativiteitstests, waaruit zou blijken dat reflexieve werkwoorden ergatief zijn. Ik heb laten zien dat dat deels onjuist is. De status van *se* is dus verre van zeker.

Roodenburg (1999) stelt dat *zich* in het Nederlands altijd een object is. Zoals gezegd is het feit dat reflexieve werkwoorden onergatief zijn, daarvoor geen afdoende reden. Maar ook de afwezigheid van *zich breken*- en reflexieve middelconstructies als in (3) wijzen in die richting. Als *zich* in TW en VW immers een non-argument (bv. een aspectueel hoofd) zou zijn, dan is niet duidelijk hoe de reflexieve varianten in (3) uitgesloten kunnen worden. Aan de andere kant: als *zich* een object is, wordt dan niet de non-co-argumentconditie van de bindingstheorie geschonden, en is het wel juist dat het Nederlands zo zou verschillen van het Frans? Een mogelijk antwoord op deze vragen is het volgende. Als men de lijsten met Franse en Nederlandse wederkerende werkwoorden vergelijkt (zie Roodenburg 1999:appendix), dan valt op dat de Nederlandse bijna allemaal een voorvoegsel als *be-*, *ver-*, *ont-*, enz. hebben; de Franse niet. Een *small clause*-analyse van geprefigeerde werkwoorden (zie Van der Putten (1997) voor discussie) maakt een strategie mogelijk waarbij *zich* onderdeel is van een complex object. Daardoor wordt aan de bindingstheorie voldaan – vergelijkbaar met (1c-e). Het Frans moet zijn toevlucht nemen tot een andere strategie: *se* als non-argument, zoals hierboven omschreven.

Het Heerlens, tenslotte, heeft de mogelijkheden van het Frans en het Nederlands: *zich* is ofwel een object of een aspectueel hoofd. *Zich* is echter geen werkwoordsclitic van het Romaanse type, waardoor het ook als prepositioneel object kan fungeren.

Bibliografie

- Broekhuis, H. (1992).** *Chain-government. Issues in Dutch Syntax*. Proefschrift, Universiteit van Amsterdam.
- Cornips, L. & A. Hulk (1996).** Ergative reflexives in Heerlen Dutch and French. *Studia Linguistica* 50, 1-21.
- Cornips, L. & A. Hulk (1999).** Affected objects in Heerlen Dutch and Romance. *Languages in Contrast* 1, 191-209.
- Putten, F. van der (1997).** *Matter and Mind in Morphology*. Proefschrift, Universiteit Leiden.
- Roodenburg, J. (1999).** *Se et zich: ce qui oppose et se qui rapproche les pronoms réflexifs se en français et zich en néerlandais*. Ms, Universiteit van Amsterdam.
- Rooryck, J. & G. Vanden Wyngaerd (1997).** The Self as Other: a Minimalist approach to *zich* and *zichzelf* in Dutch. *Proceedings van NELS* 28, 359-373.
- De Vries, M. de (1998).** De Bindingstheorie: derivatie en predikatie. In: W. Klooster e.a. (red.). *Eerste Amsterdams Colloquium Nederlandse Taalkunde*. Amsterdam: Leerstoelgroep Nederlandse Taalkunde, 133-168.